

Розділ 4-й. ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ В УКРАЇНІ

4.1 Вікторія Анатоліївна ЗАПОРОЖЕЦЬ. ФЕНОМЕН УАПЦ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЄЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті аналізується специфіка релігієзнавчого висвітлення функціонування УАПЦ в пострадянський період. Доводиться, що висвітлення даної релігійної організації в контексті досліджуваного періоду має характер міждисциплінарний, а відтак необхідне залучення як релігієзнавчих студій, методів і принципів, так і соціологічних, політологічних, історичних. На думку автора, така позиція дозволить всебічно розкрити досліджувану проблематику. Також доводиться фундаментальна значущість детального аналізу специфіки внутрішньоцерковного та зовнішньоцерковного існування УАПЦ у незалежній Україні.

Ключові слова: УАПЦ, пострадянський період, незалежна Україна, релігієзнавче дослідження, релігієзнавча методологія.

Viktoria Anatoliivna ZAPOROZHETS. FENOMENON OF UAOC IN THE INDEPENDENT UKRAINE: RELIGIOUS STUDIES POINT OF THEORETICAL AND METODOLOGICAL OF RESEARCH

In the article by analysed the specifics of the religious studies of the functioning of the UAOC in the post-Soviet period. It turns out that the study of this religious organization should be carried out by involving both religious studies, methods and principles, as well as sociological, political science. According to the author, such a position will allow us to comprehensively disclose the studied issues.

Key words: UAOC, post-Soviet period, independent Ukraine, religious studies, religious studies methodology.

Актуальність теми. Дослідження тієї чи іншої конфесії є потенційно багатогранним явищем. Це обумовлено тим, що кожна релігійна організація, її поява, трансформація, або ж зникнення обумовлені багатьма факторами – історичними, соціальними, політичними тощо. Не є в цьому винятком і УАПЦ. Відповідно до цього в контексті релігієзнавчого аналізу функціонування УАПЦ в добу незалежності України неминуче стає доцільним залучення різних джерел та літератури задля детального та комплексного висвітлення означеної проблематики.

Ступінь вивчення Наразі в академічній релігієзнавчій науці присутні лише побіжні дослідження стосовно історії УАПЦ в досліджуваній період. В цьому контексті можемо відзначити наукові напрацювання А. Колодного, В. Єленського, О. Сагана, С.Здіорука та інших.

Основний виклад теми статті. Для розуміння специфіки існування УАПЦ, як і будь-якої іншої православної спільноти на наших теренах, необхідно, на нашу думку, перш за все застосовувати наукові напрацюванні присвячені осмисленню

феномену Українського Православ'я як такого. Це дозволить зрозуміти причини та наслідки тих чи інших подій в релігійному житті нашої держави. Серед дослідників, які приділяли значну увагу даному питанню можна зазначити таких як А. Колодний, С.Здіорук, І. Мозговий, В. Єленський, С. Харьковченко та ін.

Зокрема в цьому контексті потрібно зауважити, що вітчизняний релігієзнавець А. Колодний зазначає: «Українське Православ'я є не тільки специфічним організаційним утворення – Українською Церквою. Воно - наслідок особливого функціонування Православ'я як конфесії, в умовах складного історичного буття українства, вийшло за межі простої інституційності і постало своєрідним культурно-історичним феноменом з великою палітрою рис, які його репрезентують і виявляють його функціональність»³⁰⁰.

Як бачимо, Українське Православ'я як феномен, подібно до будь-якого іншого національного відтинку (зокрема, грецького, грузинського російського і т.п.) має свою специфіку, яка відрізняє її від усіх інших. Ця специфіка полягає не стільки і не лише у внутрішньому контексті (наприклад, особливостях богослужіння чи ієрархії), а насамперед у зовнішніх чинниках – історичних, соціально-політичних, культурних, географічних.

Зазначимо, що Українське Православ'я, на думку А. Яртися, в період існування його в структурі Константинопольського патріархату вже вважалось самобутнім культурно-історичним феноменом з тими чи іншими специфічними виявами та аспектами³⁰¹. Це обумовило те, що хоча Константинопольська Церква і є Матір'ю для Українського Православ'я, але останнє не запозичило і не сприйняло ані абсолютизацію чернечого життя, аскезу, ані строгу ортодоксальність. На думку А. Колодного його рисами є соборноправність, демократизм, євангелістськість, побутовість, національністність, народність, відкритість³⁰². Своєрідність рис Українського Православ'я століттями спонукали його ієрархів, духовенство і мирян розбудовувати «національну церкву», яка була б самостійною у своєму управлінні як від Константинополя, так і від Москви. Ця одна з ключових проблем Українського Православ'я як такого залишається актуальною й понині. Звичайно наразі існують україноправославні УАПЦ та УПЦ КП, але вони не визнані світовим православ'ям як церковні інституції, а відтак не можуть себе функціонально розкрити повністю.

Разом з тим, можна погодитись з думкою вітчизняних вчених, що «націонал-патріотичний сегмент українського соціуму, включно з партіями, рухами та організаціями правого політичного спектра, через підтримку “національних церков” – УПЦ КП, УАПЦ та УГКЦ активно використовує релігійний чинник не лише для сакралізації власних ідеологічних засад, а й підміни прагматичної мови політики метафоричною мовою поєднаної з націоналізмом релігії. Останнє створює враження “священної війни” проти ворогів української нації та державності. Самоідентифікування певних українських церковних організацій як “національних” здебільшого було реакцією у відповідь на політичні та ідеологічні процеси в Україні

---

³⁰⁰ Колодний А.М. Українське православ'я: особливості, стан, проблеми / А.М. Колодний // Університетські наукові записки. - №8 (31) – С.406.

³⁰¹ А. Яртісь Українське православ'я як етнонаціональний феномен: рух за створення єдиної помісної православної церкви // Соціогуманітарні проблеми людини.- Львів, 2013 – С.84.

³⁰² Колодний А.М. Там само. – С.407.

напередодні та після проголошення незалежності»³⁰³.

Як бачимо, існування і виникнення національно-орієнтованих церков як одна з головних проблем Українського Православ'я є досить суперечливим явищем. Воно не стільки є амбівалентним, що їх (УАПЦ, УПЦ КП) не визнає так зване світове православ'я, скільки через те, що досить активну роль відіграють різні політичні технології, які частіше за все створюють не позитивне, а негативне бачення на дані церковні організації.

Тому цілком можемо погодитися з думкою В. Єленського, що «в Україні досить проєктів і з перетворення Православ'я в ідеологію (якщо не обов'язкову, то, як мінімум, чільну), і з об'єднання православних церков. Однак це об'єднання, звичайно, залежить не від маневрів церковної дипломатії і не від настроїв в Москві чи ж в Царгороді (*свідчення тому є події Революції Гідності та війна на Сході України – В.З.*), а від того, що буде відбуватися на самій Україні. Зрештою питання об'єднання українських православних церков і автокефалії для об'єднаної церкви головним і основним чином залежить від успішності самого «українського проєкту»³⁰⁴.

Також варто зазначити, що ще однією групою джерел, які є досить важливими для висвітлення означеної проблематики з функціонування УАПЦ, постають наукові дослідження, присвячені загальному розвитку православних церков пострадянського періоду. До слова, тут можна виокремити праці таких релігієзнавців як В. Бондаренко, В. Бутинський, В. Єленський, Л.Саган, А. Колодний, Ю. Ліннік та Л. Филипович, політологів - О. Ворона, С. Здіорука, В. Панченка, М. Палінчака, С. Савойської та С. Смирнова, правознавців - Ю. Кривенка і Прокопчука, істориків – Н. Белікової, В. Даниленка, В. Пашенка, П. Панченка, Я. Стоцького, Л. Рощиної, І. Тюльченко та А. Шостак, церковних авторів –О.Драбинка, А.Петрушка та Р.Яреми.

Залучення досліджень з різних галузей гуманітарного знання обумовлено тим, що в силу міждисциплінарного характеру релігієзнавство передбачає велику кількість підходів, єдність яких спричинена неідеологічною і безоціночною (зокрема, без оцінок "істине" або "хибне") спрямованістю досліджень, що передбачає в певному сенсі дистанціювання дослідника від предмета дослідження.

Стосовно необхідності залучення саме такого підходу у висвітленні функціонування УАПЦ в пострадянський період можна зазначити думку І. Васильєвої з її докторської дисертації «Людина у релігійному житті: методологічні аспекти: «Цивілізація – це не пасьянс з механічно підібраними картами (М.Блок). Знання фрагментів історичного цілого, які вивчаються самі по собі, ніколи не призведе до пізнання цілого. Більше, того, воно не надає і розуміння самих фрагментів. Сучасне релігієзнавство потребує такого підходу, який надасть цілісну картину релігійного життя в тому або іншому відрізьку часу...Релігієзнавство без даних інших наук – філософії, психології, соціології,

---

³⁰³ Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. – К., 2012. – С.58.

³⁰⁴ Єленский В. Украинское православие и украинский проект Церкви и «непредвиденная государственность» в эпоху религиозного возвращения // Pro et Contra – 2013 май – август – С. 41.

культурології, історії, етики та ін. також може втратити свою об'єктивність. Досвід Ф.Броделя, як і його попередників, розкриває можливості міждисциплінарного підходу в макросторичному дослідженні. Він має загально-методологічне значення, що, безперечно, не звільняє нас від необхідності спеціального вивчення природи і «механізмів» синтези дослідницьких стратегій релігієзнавства в межах мікросторії»³⁰⁵.

Відповідно до цього для нас стає особливо змістовним прослідкувати основні елементи історико-релігієзнавчого дослідження, які певною мірою пов'язані саме з міждисциплінарним підходом.

По-перше, релігійні організації необхідно розглядати в історичному розвитку. «Де б не стикалися ми з історією, – пише І.Я. Бахофен, – усюди розглядаються події припускають як свої передумови більш ранні ступені буття: ніде немає початку, але всюди – вже продовження, ніде немає чистої причини, всюди – одночас і наслідок. Істинно наукове розуміння полягає не тільки в тому, щоб відповісти на питання "що?". Повною мірою воно існує лише там, де можна також вказати "звідки?" І при цьому ще встановити взаємозв'язок з "куди?". Знання лише тоді підносяться до розуміння, коли воно здатне охопити і витік, і процес, і його завершення»³⁰⁶.

По-друге, релігію (релігії, релігійні явища) необхідно вивчати в соціально-історичному контексті, у взаємодії з іншими сторонами суспільного життя. У працях релігієзнавців другої половини XIX - початку XX ст. детально аналізувалися взаємини релігії і мови, релігії і моралі, релігії і права, релігії і філософії, релігії і науки, релігії та політики, релігії і економіки та ін. Іноді цей аналіз носив філософсько-спекулятивний характер, але частіше він ґрунтувався на конкретному матеріалі і розглядав взаємини релігії з іншими сторонами суспільного життя в строго визначеному соціально-історичному контексті³⁰⁷.

Вищезазначені аспекти приводять до розуміння, що комплексне висвітлення УАПЦ як предмету релігієзнавчого аналізу передбачає дослідження цієї Церкви не стільки як усталеного та незмінного феномену, скільки як такого, що постійно трансформується і розвивається. Через це даний принцип вимагає системності у висвітленні того чи іншого явища – від встановлення причин, умов та специфіки появи, періодів існування і механізму трансформацій до розкриття нинішнього стану об'єкта дослідження, прогнозування тенденцій та можливих змін. Відтак, принцип історизму передбачає досліджувати певний релігійний феномен в контексті розвитку, з врахування конкретних просторово-часових координат.

Особливості функціонування УАПЦ у пострадянський період необхідно розкривати як цілісний об'єкт та через висвітлення різноманітних типів зв'язків аналізованого об'єкта і створення цілісної теоретичної картини. УАПЦ розглядається як певна множина елементів (духовенство, миряни, внутрішньо та церковнозовнішня діяльність тощо), взаємозв'язок яких і зумовлює цілісну властивість досліджуваної множини. Також варто підкреслити, що близьким до

³⁰⁵ Васильєва І.В. Людина у релігійному житті. – К., 2010. – С.15-16.

³⁰⁶ Bachofen J. Das Mutterrecht. Stuttgart, 1861. S. VIII.

³⁰⁷ Красников А.Н. У истоков религиоведения. Формирование религиоведческой парадигмы //Проблемы философии религии и религиоведения: Учебное пособие. – Калининград: Изд-во КГУ, 2003. – С.57.

системного підходу є структурно функціональний, який, на думку вітчизняних релігієзнавців, «спрямований на розкриття структури і функціонування релігій, релігійних організацій, культів тощо. Виділення елементів релігійних систем, порівняння з іншими елементами і системою загалом дає змогу глибше особливості їх функціонування»³⁰⁸.

Враховуючи вищезначене, ми можемо підкреслити, що міждисциплінарний підхід дозволить розглядати феномен УАПЦ як інтегроване явище, як сукупність різних аспектів та векторів існування даної релігійної організації. Можливості міждисциплінарного підходу дають змогу застосовувати в дослідженні дані різних наук, а його методологічна база ґрунтується на синтезі існуючих гуманітарних підходів і враховує внутрішню логіку взаємодії УАПЦ з іншими соціальними й церковними інститутами і явищами. Це знімає суб'єктивність конкретно-дисциплінарного підходу до визначення ролі даної релігійної організації і дає можливість вийти саме на системний рівень наукового аналізу.

Застосування цього підходу особливо стає необхідним тому, що саме початок 90-х рр. ХХ ст. став переломною віхою в Українському Православ'ї як такому, оскільки, окрім УПЦ, поступово почала відновлюватись УАПЦ (третя формація), а опісля і появилася на історичній арені УПЦ КП. Складність у вітчизняному православ'ї пострадянської доби обумовлена ще й тим, що всередині вищої церковної ієрархії (не говорячи вже і про священників та мирян) як УАПЦ, так і УПЦ КП і УПЦ існували й існують – протягом означеного історичного періоду – прибічники різних шляхів подолання міжправославного розрату.

Так, ми це можемо побачити на одному з прикладів саме УАПЦ: «бажання митрополита Мефодія (Кудрякова) та його однодумців вести діалог з УПЦ не мала достатнього схвалення і підтримки серед єпископату та духовенства УАПЦ. Приміром, Велика рада Львівського крайового братства апостола Андрія Первозванного засудила будь-які спроби окремих представників єпископату та священства УАПЦ вести сепаративні переговори з Московським патріархатом без участі уповноваженого представника Вселенського Константинопольського патріарха. Тому і на сьогодні УАПЦ фактично стоїть на роздоріжжі, не бачачи найближчих перспектив збереження свого статусу та прав»³⁰⁹.

Поряд з цим міждисциплінарний підхід стає одним із ключових в досліджуваній проблематиці оскільки релігія, зокрема православ'я, після здобуття Україною незалежності стала досить важливим феноменом в українському соціальному і культурному бутті. Релігія стала сприйматися не як пережиток минулого і певною мірою анахронізм, а як важливий фактор ідентифікації людини загалом та українського народу зокрема. Ті чи інші православні церкви стали відкривати недільні школи, почалось активне впровадження в ЗМІ – починаючи від друкування офіційних газет і закінчуючи створенням сайтів чи сторінок в інтернеті загалом, та соціальних мережах зокрема.

---

³⁰⁸ Історія релігій світу: навч. посіб. За авт. В.І. Лубського, Є.А. Харьковченка та ін– К., 2014. – С. 15.

³⁰⁹ Див.: Ворон О.П. Стан і тенденції розвитку міжправославних відносин у незалежній Україні // Історичне релігієзнавство. Випуск 6. – С. 123.

Відтак, на нашу думку, можна виділити два аспекти дослідження УАПЦ в пострадянський період:

1) внутрішньоцерковний (трансформація церковної інфраструктури, діяльність Соборів різного формату);

2) зовнішньоцерковний (з участю УАПЦ державно-церковні відносини, міжправославні, міжхристиянські, міжрелігійні);

В цьому контексті, на погляд автора статті, досить важливими є застосування саме каузального та соціологічного методів.

Каузальний метод (від лат. *causalis* - причинний) те ж саме, що й причинність, – генетичний зв'язок між окремими станами видів і форм досліджуваного об'єкту в процесах її руху і розвитку. Виникнення будь-яких об'єктів і систем й зміна їх властивостей в часі мають свої підстави в попередніх станах матерії; ці підстави називають причинами, а викликані ними зміни – наслідками. Сутність причинності – породження причиною слідства; наслідок, визначаючись причиною, робить зворотний вплив на неї. Відтак ті чи інші аспекти функціонування УАПЦ розглядаються за допомогою каузального методу, тобто з'ясовуються причини певних подій, фактів та визначаються наслідки як на внутрішньо церковному, так і на зовнішньоцерковному рівнях.

Соціологічний метод, зауважують українські релігієзнавці, надає широкої можливості пізнання релігії як певної соціальної системи, соціальної підсистеми, що є об'єктом зовнішніх впливів і водночас суб'єктом впливу на різні соціальні інститути, групи, на буття людей. Соціологічний аналіз розкриває механізм функціонування релігійних вірувань і вчень у різних соціальних групах віруючих, висвітлює головні тенденції розвитку релігійних ситуацій із врахуванням впливів соціальних факторів»³¹⁰.

Застосування означених методів дає можливість розкрити динаміку внутрішньоцерковного функціонування УАПЦ, висвітлити трансформацію її епархіального устрою в пострадянський період.

Що стосується зовнішньоцерковних векторів існування даної релігійної конфесії, то можна зазначити, що «проблема присутності українських церков (в т.ч. й УАПЦ – В.З.), а відтак і в системі міжхристиянських та навіть міжрелігійних відносин існувала завжди. Із-за історичних обставин, які тісно пов'язані із мірою політичної незалежності української держави, традиційні церкви нашої країни або взагалі не виявляли себе у всесвітній релігійній спільноті, або ж перебували там не як самостійна духовно-організаційна сила. Як тільки з'являлися умови до державного усамостійнення України, то тоді давали знати про себе і церкви, які прагнули вийти з-під опіки іншої церкви. На сьогодні (2017 рік – В.З.) склалося так, що традиційні церкви України й досі не є активними гравцями на полі міжнародних міжрелігійних відносин, що пояснюється цілою низкою об'єктивних та суб'єктивних обставин»³¹¹.

Для прояснення особливостей зовнішньоцерковного вектору функціонування УАПЦ в пострадянський період значна увага приділяється висвітленню її як феномену міжрелігійних, міжправославних, міжхристиянських

³¹⁰ Історія релігій світу: навч. посібник– С. 15.

³¹¹ Филипович Л.О. Традиційні Церкви України в системі міжнародного міжрелігійного діалогу //Релігія в контексті соціокультурних трансформацій України. – К., 2009. – С.116.

відносин. Відтак, на слушну думку О. Бикова дослідження міжрелігійних відносин повинно базуватися на системності даного явища, з використанням значної кількості методологічних підходів. Крім спеціальних методів, притаманним певним наукам, аналіз релігійних відносин повинен спиратися на загальні методи наукового пізнання, серед яких слід відзначити: 1) методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент); 2) методи, що використовуються як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях дослідження (абстрагування і узагальнення, порівняння та аналогія, аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання); 3) методи теоретичного дослідження (сходження від абстрактного до конкретного)³¹².

Також необхідно зазначити, що один із зовнішніх векторів функціонування будь-якої релігійної організації, в т.ч. й УАПЦ – це державно-церковні відносини. При цьому підкреслимо, що дослідження даного аспекту включає в себе як глобальний (на рівні центральної влади), так і локальний (місцева влада) моменти.

Варто наголосити, важливість висвітлення даного вектору обумовлена ще й тим, що, на думку О. Хмільовської: «у сучасну добу релігійне питання в Україні виходить далеко за рамки лише міжцерковного, міжконфесійного та державно-церковного діалогу. Воно є питанням безпеки всієї Української Держави. Нині є всі підстави для досягнення незалежності православних церков, об'єднання їх та ви-знання усією повнотою Православ'я. Для досягнення поставленого завдання необхідно зробити важливі кроки на шляху єднання усієї української нації, її консолідації, що зміцнить нашу державу духовно та морально, а також допоможе виробити єдину політику в духовно-релігійній сфері та забезпечити успішний поступ України на шляху до своєї головної мети – повноцінної інтеграції до Європейського Союзу»³¹³.

Один з можливих моментів у даному ключі нам видається слушною думка О. Бортнікової, що одним з пріоритетних напрямків модернізації державної політики щодо релігії і церкви, що до впровадження партнерської моделі системи державно-конфесійних відносин засобами інституціонального регулювання, а саме: I) модифікація базових інститутів суспільства як інтегратора в сучасному процесі українського державотворення; II) зміна акцентів державної політики в їх застосуванні, що базується на перехідному типі інституціональних матриць (Z-матриця). «В основу теоретичного конструкта інституціональних матриць, - пише О. Бортнікова, - має бути покладено чотири базових інститути – релігію, політику, ідеологію та механізм подолання суперечностей, які відображають набір «вічних» цінностей; запровадження процедури удосконалення організованості та впорядкованості інституціонального середовища релігійно-політичного простору через вплив внутрішніх і зовнішніх інститутів. Підвищення впорядкованості означає збільшення залежності між факторами, що визначають поведінку (стан) міжконфесійних відносин (через уточнення значень: «міра організованості» (негентропії) як потенційна міра передбачуваності майбутнього стану та «тезаурусу» як здатності самовідображення релігійно-політичного простору як

³¹² Биков О. Методологічні підходи досліджень релігійних відносин // Юридичний вісник / - 2010 – № 4 (17). - С. 38-39.

³¹³ Хмільовська О.В. Основні тенденції розвитку православ'я в Україні в контексті національної безпеки // Стратегічні пріоритети. - 2009. - №4(13). – С. 69.

соціального інституту (організована інформація)»³¹⁴.

Таким чином, проаналізувавши теоретико-методологічні аспекти релігієзнавчого дослідження функціонування УАПЦ в пострадянській період, можемо зробити наступні висновки: 1. Виходячи з предмету представленої статті, на нашу думку, найбільш плідним є міждисциплінарний метод в контексті відбору джерельної бази. 2. Відповідно до цього нами було використано не лише наукові праці релігієзнавців чи філософів, але й істориків та політологів. Це дає можливість провести комплексне та систематичне висвітлення досліджуваного феномену. 3. Загалом можна виділити такі три основні групи джерел: висвітлення особливостей православ'я на наших теренах та його значення в історії української державності та культури як такої; аналіз загального розвитку православних церков пострадянського періоду; релігієзнавчі, історичні, політологічні дослідження, присвячені існуванню УАПЦ в пострадянській період.

Для більш комплексного та систематичного розкриття зазначеної проблематики, необхідно детальне висвітлення зовнішньо та внутрішньоцерковного функціонування УАПЦ. Це неминуче створює підставу для залучення широкого кола методів із суміжних гуманітарних наук, в т.ч. і соціологічний.

4.2 Ганна Анатоліївна ТРЕГУБ. «ЧИТАТИ ЗНАКИ ЧАСУ»: ВІТЧИЗНЯНА БАПТИСТСЬКА ТЕОЛОГІЯ У СВІТЛІ ВИКЛИКІВ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І УКРАЇНІ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто сучасну реакцію української баптистської спільноти на поточну геополітичну ситуацію в Україні та її відображення в перших незалежних богословських кроках згаданої пізньопротестантської деномінації. Наголошено, що процес створення відповідної часу теології є показником здорового та захищеного, фактично вільного релігійного життя в межах конкретно взятої країни .

Показано, що в українському випадку для модерного баптистського теологічного дискурсу тригерною ситуацією став момент Революції гідності 2013-2014 років, де-факто російсько-українська війна, яка впливає на всіх українців та членів вітчизняних баптистських церков. Ідеї та практики, що з'являються у їхньому середовищі, чітко показують, реагують вони, чи ні, на реалії чинного суспільного життя, чи обмірковують питання про свою ідентичність (українські баптисти versus баптисти в Україні), а також свідчить про глибокі процеси остаточної інституціоналізації баптистських церков, їхнє входження у демократичну епоху разом із своєю державою.

Ключові слова: баптисти, теологія, інституалізація, гібридна війна, Революція гідності, російсько-українська війна.

---

³¹⁴ Бортнікова О.Г. Взаємодія релігії і політики: теорія і методологія: монографія. – К., 2017. – С.238.